

2021 - NİZAMİ GƏNCƏVİ İLİ

ƏSMƏR CƏFƏRLİ

*İsmayilli rayon Keyvəndi kənd tam orta məktəbinin
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi,
Bakı Dövlət Universitetinin bakalavri,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistri*

NİZAMİ GƏNCƏVİ MƏKTƏBİ

**XOSROV ƏL-USTADIN
YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
NİZAMİ GƏNCƏVINİN ROLU**

XII əsrdə Azərbaycanda Atabəylər mühitində bir çox Azərbaycan yazıçı və şairləri fəaliyyət göstərmişlər. Azərbaycan yazıçı və şairləri içərisində Nizami Gəncəvinin müasiri olan Əbu Bəkr İbn Xosrov əl-Ustadın xüsusi yeri vardır. Son dövrlərə qədər onun haqqında heç bir məlumat əldə edilməmişdir.

Hazırkı dövrdə də onun yaradıcılığını tam olaraq araşdırmaq mümkün olmamışdır. Müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlara görə, Əbu-Bəkr İbn Xosrov əl-Ustad XII əsrin 40-cı illərində Gəncədə doğulmuş, yüksək mədrəsə təhsili almışdır. Öz biliyi, savadı ilə yüksək şöhrət qazanmış, buna görə də Atabəylərin diqqətini cəlb etmiş, saraya dəvət edilmiş, gənc Atabəy şahzadələrinin, xüsusən Əbu-Bəkrin təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Əbu Bəkr İbn Xosrov əl-Ustad sonralar görkəmli şair kimi şöhrət qazanmış, Nizami Gəncəvinin yaxını və dostu olmuşdur. O, "Munisnamə" adlı əsərin müəllifidir.

"Munisnamə" əsəri fars dilində yazılmışdır. Əsərin meydana çıxmasında akademik Ziya Bünyadov və şərqşünas professor Rüstəm Əliyevin böyük əməyi olmuşdur. Bu əsəri Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulması ərəfəsində - 1920-ci ilin aprelində Böyük Britaniyaya aparmış və "Min bir gecə" adı ilə London muzeyinə vermişlər. İngilis alimi Q.M.Meredith-Ouns əsəri nəzərdən keçirmiş, onun "Min bir gecə"

ilə bilavasitə əlaqəsi olmadığını, "Munisnamə" adlı müstəqil əsər olduğunu öyrənmiş və 1974-cü ildə "İran və islam" jurnalında əlyazmanın qısa təsvirini vermişdir. Z.İ.Bünyadovun səyi nəticəsində Britaniya muzeyindən əlyazmanın fotosurəti alınmışdır. Elmi yaradıcılığının son dövründə əsasən nizamişünas kimi fəaliyyət göstərən Rüstəm Əliyev əlyazma üzərində böyük zəhmətlə işləyərək Xosrov əl-Ustadın bu irihəcmli əsərini fars dilindən rus dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Rüstəm Əliyev əsərin tərcümə zəhmətinə qatlaşmaqla kifayətlənməmiş, əl-Ustadın ədəbi-elmi fəaliyyətini imkan daxilində üzə çıxarmaqla yanaşı, Nizami - əl-Ustad əlaqələrini, bu əsasda Nizami sənətinin mənbə və köklərini, sirlərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Buna "Munisnamə" ilə yanaşı, Nizaminin bir sıra qeyd və işarələri də imkan vermişdir.

Əl-Ustad öz əsərinə bir neçə səhifəlik çox maraqlı bir müqəddimə yazmışdır. Bədii müqəddimənin klassik nümunələri XII yüzillikdə məhz Nizami Gəncəvinin poemalarında və Xosrov əl-Ustadın "Munisnamə" əsərində özünü biruzə verir. "Munisnamə"nin müqəddiməsində rəsmi girişdən sonra Əbu Bəkr insanın öz nitqi ilə şərəfli olduğunu, sözdən daha qiymətli bir gövhər olmadığını və onun da Tanrı tərəfindən ancaq insana göndərildiyini yazır. Ustada görə bədii söz mənzum olduqda onun qiyməti daha da artır. Eləcə də müqəddimədən aydın olur ki, əl-Ustad "Mənsur və Mərcan", "Sənəm və Əcəm", "Mehr və Müştəri", "Nakiza-yi kitab-i Əlfiyyə və Şəlfiyyə", "Rahət ər-Ruh", "Nüzhətəl-Məclis" kimi altı böyük

əsrin müəllifi olmuş, bunların bir qismi nəsrə, bir qismi nəzmlə yazılmış və Atabəylərə - Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana, Əbu-Bəkrə ithaf edilmişdir. Əbu-Bəkr İbn Xosrov əl-Ustad dünya və şəriət elmlərinə bələd olan, bilikli və təcrübəli bir alim, yazıçı, şair kimi tanınmışdır. Rüstəm Əliyevin fikrincə, "Ustad" ləqəbini də buna görə qazanmışdır. "Munisnamə"dəki bir çox hadisə və fikirlər, Rüstəm Əliyevin qeyd etdiyi kimi, sözbəsöz Nizaminin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin"in "Kitab üçün üzr" bölməsində yazır:

Bir Allah bəndəsi dostum var idi,

Xeyli mehribandı, vəfadar idi.

Şir kimi arxaydı mənə hər zaman,

Düşməyə qılıncdı, mənə qalxan.

Aləmdə biliklə qazanmışdı ad,

Onunla yaşardı dünyada dilşad.

Nizami göstərir ki, bir gün həmin vəfalı dostu qəzəbli və pötrmüş halda qapısını döyərək onu "boş-boş hekayələr" yazmaqda, istedadına layiq mövzularla məşğul olmamaqda təqsirləndirir. Nizami "Xosrov və Şirin"dən parçalar oxuduqdan sonra dostu sakitləşir:

Şirin dastanını eşidən kimi,

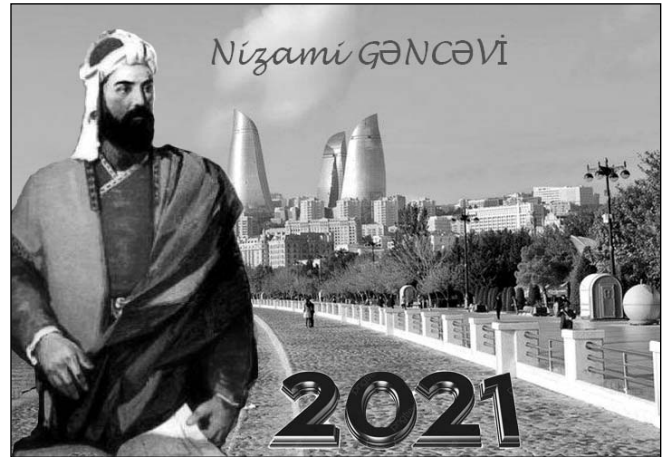
Şirin olduğundan uddum dilimi, - deyir.

Nizami ilə Əbu-Bəkrin həm bədii-estetik fikir, həm də əsərlərinin məzmun yaxınlığı barədə əsaslı fikir söyləyən R.Əliyev mülahizələrini ümumiləşdirərək Nizaminin və Ustad Əbu-Bəkrin etik, estetik və sosial-siyasi baxışlarının ümumi olduğunu yazır. O, həmçinin onların ümumi vətən - Gəncə, nəhayət, öz əsərlərini bu və ya digər Atabəyə - Məhəmməd Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana, Əbu-Bəkr Nüsrət əd-Dinə həsr etmələri onların yaşlı olmaqla bərabər, bir-birini yaxşı tanıdıqlarını yazır.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA QADINA YENİ BAXIŞ

Dünya ədəbiyyatının aparıcı mövzusunun məhəbbət mövzusu olduğu heç kəsə sirr deyildir. Dünya bədii fəlsəfi ədəbiyyatında daha çox məhəbbətin bir növü - qadınla kişi arasındakı məhəbbət öz əksini tapmış və bu zəngin, çoxçalarlı duyğunun başqa tərəfləri müəyyən mənada kölgədə qalmışdır.

Dünya ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərinə nəzər salsaq görərik ki, qadın-kişi münasibətlərinə baxış heç də birmənalı olmamışdır. Məsələn, qədim yunan cəmiyyətində qadına ayrılan ikinci dərəcəli rol böyük filosof Aristotelin əsərlərinə də təsirsiz qalmamışdır. O, məhəbbəti qadınla kişi arasındakı münasibətlərdən daha çox insanla Tanrı arasındakı münasibətlər kimi qiymətləndirmişdir.

Qədim türk dastanlarında qadına münasibət məsələsi daha maraqlıdır. "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının elə birinci boyundan biz qadınların kölə vəziyyətində, ikinci dərəcəli məxluq olmadığını görürük. Maraqlıdır ki, "bu, tək qadınların özləri tərəfindən deyil, kişilər tərəfindən də etiraf edilir. Məsələn, Bayındır xanın buyruğu ilə oğlu, qızı olmadığına görə qara çadıra aparılan, altına qara keçə döşənib qara qoyunun ətindən qovurma yedirdilən və bir oğuz bəyi kimi bu baxımdan izzəti-nəfsi təhqir edilən Dirsə xan "bu qara eyib bana ya bəndəndir, ya xatundandır" deyir. Göründüyü kimi, Dirsə xan kişi və qadın arasında günahları tən bölür".

Məhəbbətin kişi ilə qadın arasındakı qeyri-qanuni akt kimi təqdiminə abidədə cəmi iki yerdə rast gəlmək olur - "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"da çobanın pəri qızı ilə münasibəti, "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda yetim qızla yetim oğlanın münasibəti. "Məhəbbət mövzusunda həyə-abır baryerinin keçilməməsi, açıq-saçıq səhnələrin verilməməsi və bunun ümumiyyətlə eyib sayılması sonrakı ədəbiyyatımızda da öz əhəmiyyətini möhkəm qoruyub saxlayır və bu baxımdan, məsələn qonşu İran ədəbiyyatı ilə fərq nümayiş etdirir". Bu isə hər şeydən əvvəl xalqın, müəllifin əxlaqi prinsipləri, mentaliteti ilə bağlıdır. Müqayisə üçün deyək ki, orta əsrlər şərqində geniş yayılmış "Əlfıyyə-şəlfıyyə" janrında əsər yaratmış Fəxrəddin Əsəd Gürganinin (XI əsr) kişi və qadın arasındakı cinsi münasibətlərin bədii təsvirinə həsr olunmuş "Vis və Ramin" açıq-saçıqlığına, açıq səhnələrin təsvirinə görə hətta iranlı alimlərin özləri tərəfindən tənqid edilmişdir.

İnsan cəmiyyətinin yaranmasının qadınla bağlı olmasına baxmayaraq, zaman-zaman qadına münasibət çox adi olmuşdur. İslamiyyətdən əvvəl qadın kişinin şəhvetinə məhkum olunan adicə bir varlıq idi. Kəbinsiz qadınlar ən adi canlı kimi H.Cavidin də dedi kimi, "ən nəfis işvəli bir qüvvə" - deyər başqasının zövqünə, istəyinə uyğun olaraq alınıb-satılırdı. Cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olan qadınlara

münasibət müxtəlif dövrlərdə və quruluşlarda, islamaqədərki sivilizasiyalarda çox acınacaqlı bir şəkil almışdı. "Şərqə mədəniyyət ixrac edən" qərb dövlətlərində bu günə qədər qadınların bir çoxu əyləncə alətidirlər. Təəssüflər olsun ki, bu cür arzuolunmaz hallar bizim məmləkətdən də yan keçməmiş və illərlə formalaşmış əxlaqımızın içindən parçalanmasında öz təsirini göstərmişdir. Lakin təmiz bir din olan İslam öz gəlişiyə bu zərif məxluqların mənəvi və fiziki cəhətdən əzilməsinin üstündən xətt çəkmiş, qadını öz layiq olduğu zirvəyə qaldırmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından Nizami elə bir dövrdə yaşayırdı ki, hələ insanlığın etik-əxlaqi prinsiplərinin ədəbiyyata yol alması təzə-təzə formalaşmaqda idi. Nizamidən əvvəl, istərsə də onun yaşayıb-yaratdığı dövrdə qonşu xalqların əxlaq normaları və prinsipləri ilə türk etik-didaktik yaşayış və davranış prinsipləri, eləcə də qadına baxış və ona münasibət, cəmiyyətdə qadına ayrılan yer və rol haqqında düşüncələr, qadın şəxsiyyətinə verilən qiymət arasında böyük fərqlər aşkara çıxarmaq mümkündür. Elə buna görə də fars etnik ədəbi mühitində geniş yayılmış açıq-saçıq, çox zaman isə ədəbsiz səhnələr türk ədəbi mühiti üçün məqbul sayılmır, yolverilməz hesab edilirdi. Nizaminin ümumən insanlara verdiyi qiymət qadınlara da aid edilir. Şairin yaratdığı qadın obrazları cəmiyyətin müxtəlif zümərələrindən, təbəqələrindən götürülmüşdür. Bunların arasında hökmdar da var, kənz də var, döyüşçü də.

İlk pəması "Sirlər xəzinəsi"ndə qadın surəti və onun cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi öz haqq və hüququnu tələb etməsi "Sultan Səncər və qarı" mənzu-məsində çox inandırıcı bir şəkildə verilmişdir:

**Zülm edib bir dul qarıya çox uddurmuşdular qan,
O da Sultan Səncərin tutaraq yaxasından,
Dedi: "Səndə zülm az görməmişəm qulaq as,
Səndə gördüyüm zülm əsla hesaba sığmaz
Bir kefli darğa gəlib evimdə məni döydü-döydü,
Salıb təpik altına məni doyunca söydü-söydü.**

Göründüyü kimi Nizami Gəncəvi dul və yaşlı qadının dili ilə ölkəyə və qadına düzgün münasibəti bərqərar etməyə çalışır.

Nizami poemalarının qadınlarını birləşdirən ümumi xüsusiyyətlər vardır: zəriflik və gözəllik, zəka və sədaqət, tədbirlilik və səmimiyyət. Əsərlərdə qadının əksər hallarda bir tərbiyəçi, nəsihətçi kimi çıxış etməsi onun analıq funksiyasından irəli gəlir. "Qadına münasibət məsələsində öz səlfləri və müasirləri içərisində tutduğu unikal üstün mövqeyi aydın başa düşən şair, yeri gəldikcə həməsrlərinin qadına baxışını da bu və ya digər bir obrazın dili ilə ifadə etməyi və buna öz sənətkar etirazını bildirməyi də unut-

mur. Şairin qadınlığa hüsn-rəğbəti o qədər böyükdür ki, o, hətta mənfi qadın obrazı da yaratmamışdır". Nizaminin qadın obrazları əsasən xeyir işlərdə fəaliyyət göstərir, o dövrdə geniş yayılmış qadın hiyləsi və fitnəsi haqqında təsəvvürlərə qətiyyətlə cavab verirlər. Bu isə hər şeydən əvvəl ondan irəli gəlir ki, Nizami qadına bir ana kimi baxır və bu analıq funksiyasını o, qlobal kontekstdə götürür. Nizami poemalarında qadının əksər hallarda bir tərbiyəçi, nəsihətçi kimi çıxış etməsi də məhz onun analıq funksiyasından irəli gəlir. Nizaminin qadın obrazları gözəllik etalonu olduqları kimi, həm də nəciblik, xoş əxlaq, sədaqət simvoldurlar.

Nizaminin qadın obrazları şəriət ehkamları qarşısında itaət göstərir, xoşbəxt həyatı ancaq namuslu nığahda görürlər. Bu cəhətdən şairin Şirin, Leyli kimi qəhrəmanları xarakterikdir.

Nizami Gəncəvinin ikinci poeması "Xosrov və Şirin"də qadın azadlığı, onun sevib-sevilməsi, haqqını tələb etməsi, ana kimi yüksək bir ada layiq olması və cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olması, bəşəriyyətin onsuz yetim qalması ideyası çox bariz şəkildə göstərilmişdir. Müəllif əsərdə Şirinin bibisi Məhinbanunun qardaşı qızına verdiyi nəsihətlərdə qadın qürurunun hər şeydən üstün olduğunu vurğulayır:

**Bilər göylər də, vardır səndə ismət,
Sənə şahlıq olar dünyada qismət.
Əgər o Aydırsa, biz də Afitabıq,
O Keyxosrovsə, biz Əfrasiyabıq
Qəbahətdir kişi ardınca getmək
Qadınlarçun eyibdir böylə etmək.**

Və ya:

**Qadınlar var durar orda ərən tək,
Kişi çoxdur, qaraüzdür ölən tək.**

Bu sözlərlə Məhinbanu Şirini eşqində alçalmamağa, məğrurluğunu sındırmamağa çağırır.

Nizaminin Şirini sevir, lakin sevgini cismani ləz-zət almaq, şəhvani ehtirasına tabe olmaq kimi başa düşmür. O, sevgiyə daha real, yüksək düşüncə ilə yanaşır, yaxşı adı hər şeydən üstün tutur, hisslərinə qalib gəlməyi bacardığı üçün insan kimi ucalır, namuslu məhəbbət fədaisinə çevrilir. Qadın-kişi münasibətlərində Nizaminin görmək istədiyi əsas cəhət halallıqdır, yəni xalqın uzun əsrlər boyu üstün tutduğu əxlaqi normalara uyğunluqdur. İlk poeması "Sirlər xəzinəsi"ndə Nizami məhəbbəti müxtəlif yönərdən izah etmiş, məhəbbəti humanizm, insana məhəbbət şəklində vermişdir. Nizami bu məhəbbəti "həvəsnamə"yə qarşı qoyur və buna görə də sifarişçinin tələbi ilə "həvəsnamə" yazmalı olduğundan şikayətlənir. "Ancaq Nizami qarşısına "həvəsnamə"ləri kor-koranə təqlid etmək məqsədi qoymamış, şəhvət və ehtiras mənalarını ifadə edən həvəs sözünə yeni fəlsəfi

məzmun vermiş və bu janra gətirdiyi yeniliyi "ağlı həvəsləndirən pak həvəs" yaratması ilə izah etmişdir".

Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərində verilən Şirin obrazı uzaqgörən və ağıllıdır. Şirin sevdiyi insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə, həyatda mərhələ-mərhələ yüksəlməsinə kömək edir. Uzun müddət şahlığın verdiyi imtiyaz və imkanlar nəticəsində Xosrov səhvlər edir, cinayətə gedir. Həyatda Şirin kimi günəş təbiətli bir şəxslə qarşılaşması, onu sevməsi Xosrovun üzündəki eybəcərlik pərdəsini tədricən cırıb atır, qəlbinin dərinliklərində gözəlliyə, məhəbbətə olan güclü meyil onu ucaldır, xırdalıq, yüngüllük, səthilik içində batıb qalmağa qoymur. İki fərd arasındakı məhəbbət əslində Nizami üçün fəlsəfi fon rolunu oynayır və bu kontekstdə o, öz yüksək humanist ideyalarını Şirin bir dillə çatdırmaq, məhəbbətin köməyi ilə insanı kamilləşdirmək, gözəlləşdirmək, vəhşi ehtiraslardan və instinktlərdən uzaqlaşdırmaq, bu dünyanın gözəlliklərindən həzz almağa yönəltmək istəyirdi.

Qadının ailəyə, nigaha bu qədər sədaqəti Nizami yaradıcılığında əsas yer tutur. Nizaminin Leylisi, Şirini ailə-nigah məsələlərində xalq adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşaraq ləyaqəti hər şeydən üstün tuturlar. "Qadını "ya pərdədə, ya da gorda" görmək istəyən İsgəndərin bir qədər sonra Nüşabənin ağı qarşısında heyran qalması buna nümunədir".

Şairin beşinci poeması "İsgəndərnamə"dəki Nüşabə surəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nizaminin Nüşabəsi sanki bütün qadın obrazlarının tamamıdır. O, qadın haqlarının müdafiəçisi, qadın müdrikiyinin mücəssəməsidir:

*Erkək tinətliyəm olsam da qadın,
Hər işi bəllidir mənə dünyanın.
Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.*

Nizami Gəncəvi özünəqədərki ədəbiyyatda qadına olan bütün baxışların səmtini böyük sərkərdə İsgəndərin dilindən verilən "qüvvətdə erk?kd?n ucadır adın" sözləri ilə dəyişir.

*Bununla b?rab?r diqq?t edinc?,
Söz?rin yerlidir, doğrudur m?nc?.
Eşq olsun bu fikri sağlam qadına
Mərdliyin yolunu göstərir mana.*

Müəllif qadın iradəsinin möhkəmliyini, qadın sevgisinin zənginliyini, qadın fədakarlığının intəhasızlığını bu surətlər vasitəsilə əks etdirir.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi adını idarəedici bir qüvvə kimi, əlçatmaz bir varlıq kimi təsvir edir. Bütün bunlar müəllifin qadına baxışında, o cümlədən o dövr ədəbiyyatımızda qadına münasibətdə bir yenilik idi. O, qadına bu prizmadan yanaşaraq cəmiyyə-

tin təfəkküründə yanlış formalaşmış qadın obrazını təzələməyə, yeniləməyə cəhd göstərir. Müəllif insanları bu yanlış təsəvvürlərdən qurtulmağa səsləyir. Axı qadın cəmiyyətin əsas üzvüdür. Qadın cəmiyyətin yaradıcısıdır. Axı hər bir qadın bir anadır. Nizami burada sədaqət, vəfa, xeyirxahlıq, ismət, ləyaqət, gözəllik, nəciblik, zəriflik, uca Yaradana inam anlayışlarını məhz "qadın" sözündə, "qadın" anlayışında cəmləmişdir. Dahi sənətkar yaratdığı bu qadın surətləri vasitəsilə cəmiyyətin qadın haqqındakı bütün anlayışlarını alt-üst edir. Onların simasında insan mənəviyyatının əzəmətini, insanın qüdrət və gözəlliyini üzə çıxarır.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA ŞƏXS ADLARININ ÜSLUBİ-LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏLƏRİ

Ümumi adı ilə farscadan ("Pənc gənc") "5 daş-qaş" kimi tərcümə olunan Xəmsə və ya Beşlik Azərbaycanın klassiki Nizami Gəncəvinin 5 əsas əsəridir.

Nizami Gəncəvi öz ölməz beş poeması ("Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə") ilə dünya ədəbiyyatına tamamilə yeni bir poetik səs, nəfəs gətirmişdir. Nizaminin beş poeması sonralar "Xəmsə" - "Beşlik" adı altında birləşdirilmiş və bu adla da Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarında məşhur olmuşdur. Nizami məktəbinin bir çox ardıcılıarı ölməz ustad kimi "Xəmsə" yaratmaq arzusunda olmuş, ancaq bu arzuya az şair çatmışdır. Elə sənətkarlar var ki, onların dəyərli irsi sərhəd və zaman tanımır, bəşəriyyətə gözəl töhfədir. Nizami irsi bir hikmət dünyası, hər beyti nəsihət dolu, bitkin və kamildir. Müdrik kəlamları Nizami qələminin qüdrəti ilə elə yaradılıb ki, hər biri öz dəyərini zərrəcə itirməyib, əksinə, zaman keçdikcə mənə yükü qazanıb.

O şey ki, bizlərə lap aşikardır.

Orda da bir gizli xəzinə vardır. - deyən müdrik şairin hər misrası, hər beyti hələ tam kəşf olunmamış bir xəzinədir. Bu kəlamları oxuyan insan humanizm, vətənpərvərlik, dostluq, zəhmətsevərlik kimi fəzilətlərdən bəhrələnir.

Nizami poemalarında hər xırda məsələyə böyük diqqətlə yanaşmış, bütün bəşəriyyətə örnək sənət nümunələri yaratmışdır. Fəlsəfi baxışları, söz oyunları, əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri ilə yanaşı Nizami yaradıcılığında maraqlı üslubi çalarlara da rast gəlmək olur. Diqqət çəkən məqamlardan biri də adların üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərindən böyük sənətkarlıqla yararlanması olmuşdur.

Ədəbi dilin bədii üslubunun yaranmasında şəxs

adlarının özünəməxsus yeri vardır. Şəxs adları fərqləndirməyə, fərdiləşdirməyə xidmət edir, bədii əsərlərdə isə emosionallıq və ekspressivlik yaratma keyfiyyətinə də malikdir.

Obrazın adlandırılmasında müəyyən tələblər olsa da, surətlərin dilində işlənən antroponimlər həm əsərin ideyası, süjet xətti ilə, həm də obrazların mənəvi və zahiri xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan bədii əsərlərdə mövcud olan antroponimləri vəzifəsinə görə iki qrupa bölmək məqsədəuyğundur: 1) bədii əsərlərdə iştirak edən obrazlara verilmiş şəxs adları, ləqəblər, titullar, ata adları, soyadlar aktiv antroponimlər; 2) ideyanın, süjet xəttinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bədii əsərlərdə bir obraz kimi iştirak etməyən, yalnız personajların dilində yada salınan, xatırlanan şəxs adları, ata adları, ləqəblər, təxəllüslər, soyadlar isə passiv antroponimlərdir. Passiv fonda daxil olmuş adlara "poetik onomastika" nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda hər birinin əsərin onomastik sistemində öz yeri, vəzifəsi və funksiyası olduğunu görmək olar. Nizami poemalarında şəxs adlarının maraqlı üslubi xüsusiyyətləri vardır. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Personajların adının lüğəvi mənası surəti səciyyələndirir, onun əməli ilə eyni olur, şəxs adı ilə obrazın xarakteri arasında əlaqə yaranır.

Əsərin maraqlı oxunmasını təmin edən bədii üsullardan biri də obrazın adının onun əsas ruhu ilə bağlı olmasıdır, yəni personajın adı bədii dildə üslubi keyfiyyətə malik olur. Məsələn, Nizaminin "İsgəndərnəmə" poemasında Nüşabə obrazının adı birbaşa xarakterini təmsil edir. Nüşabə - farsca ağıllı və gözəl qadın mənasını ifadə edir. Nizami mərd, iradəli, ağıllı və bacarıqlı Bərdə hökmdarı Nüşabə obrazını yaratmaqla yeni tipli dövlət başçısından, ədalətli quruluşdan söhbət açmışdır. Nizaminin Nüşabəsi təkcə gözəlliyi ilə deyil, həm də ağıllı ilə böyük sərkərdəni öz qarşısında heyran edir. Artıq adını oxuduqda oxucunun gözündə bu qadının əzəməti canlanır.

Eyni bu üsluba Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında da rast gəlirik. Şirin farsca sevimli, cana yaxın mənasında işlədilir. Nizami Gəncəvi Şirin obrazını bu poemada əsas obyekt kimi mərkəzdə saxlayır (günəş kimi) və bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Şirin yalnız xarakter nümayiş etdirməklə, hadisələrə adekvat cavab verməklə nümunəyə çevrilir. Nizami Gəncəvinin cızdığı hadisə trayektoriyaları daha çox Şirinin əhvalını, düşüncəsini, xasiyyətini bəlli etmək üçün sanki qurulub. Və istənilən situasiyada biz dəfələrlə qarşımızda mükəmməl Şirin obrazını görürük. Daha düzgün ifadə etsək, mükəmməl qadın strukturunu, sütununu görürük:

*Dodağı şirindir, adı da Şirin,
Nə Şirindən şirin insan mən gördüm
Şirin də o şirin ləblər içində
Aya bənzəyirdi Ülkər içində.*

Məhinbanu - farsca böyük xanım mənasındadır. Əsərdə Məhinbanu öz məsləhətləri ilə həqiqətən də adının mənasının haqqını vermiş olur. Şirini qadın qürürünü hər şeydən üstün tutmağa səsləyən Məhinbanu ona yol göstərir.

*Şəmira adlanır o göyçək qadın,
Böyükdür mənası bu gözəl adın.
Cürətdə kişidən heç geri durmur,
Böyük olduğundan Məhin Banudur.*

Rövşənək- ("İsgəndərnəmə" poemasında, Daranın qızı) farsca aydın, işıqlı mənasını verən rövşən sözüdür. Şair özü də bu adın mənasına işarə edərək yazmışdır:

*Könlünü çevirmə Rövşənəyimdən,
Təbii işıqla Günəş olur şən.*

"Leyli və Məcnun" poemadakı Nofəl adı da maraqlı üslubi çalara malikdir. Bu ad çox güman ki, farsca yeni mənasında olan nov və uğur, səadət, müvəffəqiyyət mənasında olan fəlah sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Və Şair Nofəli təqdim edərkən bütün bu xüsusiyyətləri sadalayır:

*O yerdə mehriban, olduqca qoçaq
Dəmir kimi möhkəm, mum kimi yumşaq,
Nofəl adlanılan bir igid vardı,
Ərəblər önündə boyun burardı*

2. Tarixi şəxsiyyətlərin adları işlənmişdir:

Nizaminin poemalarında olduqca çoxlu tarixi adlara rast gəlirik. Bura həm dini adlar, həm də sərkərdə şah adları daxildir. Mədhlərində Məhəmməd Peyğəmbərin adını çəkən Nizami Adəmlə Həvvanın adlarına da toxunur:

*Yoxluğa bəxtiyarlıq işığı saçdı Adəm,
Varlığın qapısını üzünə açdı Adəm.*

"Süleyman və qoca əkinçi" hekayəsində Süleyman peyğəmbərdən, "İsanın hekayəti"ndə İsa peyğəmbərdən bəhs edir.

Eyni zamanda "Sirlər xəzinəsi"ndə Nuşirəvan, Sultan Səncər, Cəmşid obrazları tarixən var olmuş şəxsiyyətlər olmuşlar.

Ənuşirəvan (ölməz ruhlu deməkdir) 531-579-cu illərdə İranda hökmlərlik etmiş böyük Sasani padşahı, Sultan Səncər (əzab verən deməkdir) 1118-1157-ci illər arasında Böyük Səlcuq sultanı, Harun ər-Rəşid isə Abbasilər sülaləsinin xəlifəsi idi.

Nizami bu adlara yeni nəfəs vermiş, bu obrazları şah, hökmdar-xalq, ədalətli idarəetmə məsələlərində ön plana çəkmişdir.

Dara obrazı - "İsgəndərnamə" poemasında Dara sahib olan, malik olan mənada işlənir ki, bu da obrazın xarakterinə tam uyğun gəlir. Poemada Dara öz sərkərdələrinin xəyanəti nəticəsində ölərkən İsgəndərə vəsiyyəət edir qızı Rövşənəyi də "süfrə yoldaşı" etməyi ona tapşırır.

3. Simvollaşmış adlardan istifadə edir:

"Leyli və Məcnun" poemasında Leylinin, Məcnunun adları, "Xosrov və Şirin"də Fərhadın adı bədii ədəbiyyatımızda simvollaşmışdır.

Xosrov adı hakim, hökmdar; xeyirxah, xeyir verən anlamında, Fərhad-anlayan başa düşən anlamında işlənir. Amma Nizamiyə qədər bir çox sənətkarlar "Xosrov və Şirin" mövzusunda və bu adlara müraciət etmişlər. Simvolik olaraq Xosrov və Şirinə ilk dəfə müraciət edən Firdovsi olmuşdur. Lakin Nizami Firdovsinin "Şahnamə"də bu mövzunu yarada bilmədiyini vurğulayır. Bildirir ki, Firdovsi qoca idi deyə bu dastanı lazımınca əks etdirə bilməyib:

*Altmışda, sevginin, eşqin həyəcanı
Titrədə bilməzdi yorğun qocanı.*

Bu baxımdan deyə bilərik ki, Nizaminin Xosrovu, Fərhadı ona qədərki ədəbiyyatda və Nizamidən sonrakı ədəbiyyatda simvollaşmışdır. Xosrov gücü, var-dövləti, Fərhad isə ağılı, saf sevgini simvolizə edir.

Nizami bu əsərdə göstərir ki, ağıl (Fərhad) heç də gücdən və var-dövlətdən (Xosrov) geri qalmır. Nəzərə alsaq ki, "Xosrov və Şirin" şah sifarişi ilə yazılıb, onda bu cəsarətli ideya sayıla bilər. Ancaq Nizami ardıcılıqları (Nəvai, Arif Ərdəbili və s.) bu ideyadan uzaqlaşdılar, Fərhadı da şahzadə kimi təqdim etdilər.

4. Real həyatdan götürülmüş insanların prototipini yaradaraq obraz yaradır:

"İsgəndərnamə" poemasındakı İskəndər obrazı tarixi şəxsiyyətin prototipidir. Nizami bu obrazdan istifadə edərək təxəyyülündə olan şah obrazını yaratmışdır. İsgəndər adının mənası böyük ölçüdə "qalib", "müdafiəçi" mənasını verən qədim yunan Alexandros ləqəbinin mənası ilə üst-üstə düşür.

*Məclisdə Feyləqus oğlu İsgəndər,
O pəri qızlara salmadı nəzər...
Beşiyi öpərək oldular dilşad,
Uşağa qoydular İsgəndərus ad.*

"Xosrov və Şirin" poemasındakı Şirin obrazını da Nizaminin həyat yoldaşı Afaqın prototipi kimi başa düşmək olar. Şübhəsiz, Afaq tam mənada Şirinin prototipi deyil, amma bu da həqiqətdir ki, Nizami bu obrazı yaradarkən, çox sevdiyi Afaqdan təsirlənib, onun müəyyən keyfiyyətlərini Şirinin simasında

canlandırır. Necə ki, Şirinin ölümünü təsvir edərkən özü də deyir:

*Oxu bu dastanı qəlbində kədər,
O gözəl Şirinçün ağla bir qədər.
Çünki tez tərək etdi o bu aləmi,
Cavanlıqda soldu qızılgül kimi.
Qırpaq bütüm tək ox kimi süzdü,
Afaq sevgilimin sanki özüyü.*

5. Obraz adlarını xalq əfsanələrindən götürür:

"Xəmsə"də əfsanələrdən götürülərək obraz adı kimi istifadə olunan adlar əsasən Azərbaycan və fars əfsanələrindən alınmışdır.

"Sirlər xəzinəsi"ndə "Cəmşidlə cavan Yavərin hekayəti"ndə Cəmşidin adını İran miflərindən götürmüşdür. Eyni zamanda, "Firidunla ceyranın hekayəti"ndə də Firidun Firdovsinin "Şahnamə" eposunun qəhrəmanlarından biridir və qədim İran əsətirində əfsanəvi bir şahdır.

6. Adları folklordan, xalq ədəbiyyatından götürür:

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" poemasının mövzusunda rəvayətlərdən, əfsanələrdən götürmüşdür. Amma şair mövzuya öz dəst-xətti ilə yanaşmış, əsərdəki obrazların adını xüsusi üslubla işləmiş, hər bir adı mənalandırmışdır. Adların obrazların xarakterinə uyğun səviyyədə çatdırılmasına xüsusi fikir vermişdir. Şair Leyli obrazı haqqında yazır:

*Bir ona düşmüşdü hamının meyli,
Zülfü də leyl idi ,adı da Leyli.*

"Leyl" ərəbcə gecə, qaranlıq mənasını verir. Leyli adının qara ilə eyniliyi sanki onun faciələrindən, başına gələcəklərdən xəbər verir.

Əsərin ikinci qəhrəmanı Qeys də öz adı ilə yox, xalq tərəfindən verilən Məcnun ləqəbi ilə daha çox tanınır. Qeys ərəbcə ölçü, miqdar, Məcnun isə dəli, divanə anlamında işlənir.

*Biçarə Qeys də əlacsız qaldı,
Bu Məcnun sözünü üstünə aldı.*

Nəticə olaraq qeyd edim ki, Nizaminin "Xəmsə"si bir dəryadır. Adlar bununla kifayətlənmir. Burada araşdırılacaq olduqca maraqlı mifonimlər, zoonimlər, agionimlər (müqəddəs adlar) kosmonimlər, toponimlər, antroponimlər, eyni zamanda maraqlı üslublinqvistik çalarları olan epizodik şəxs adları vardır. Nizami bu adları incə-incə işləmiş, mənalandırmışdır. Düşünürəm ki, Nizaminin "Xəmsə"sində işlətdiyi bütün adların tədqiq edilməsi həm Nizami Gəncəvinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, həm də dilçiliyimizə çox böyük faydalar verər.